

Миллат деганда биз нимани англаймиз?

Миллат қачон юзага келади?

Халқ деганда нимани тушунамиз-у, миллат деганда нимани тушунамиз?

Бу саволларга жаҳоннинг кўп жамиятшунос файласуфлари жавоб беришга, таърифлар айтишга ҳаракат қилиб келганлар. Бундан кейин ҳам бундай ҳаракатлар тўхтамайди.

Миллат ҳақидаги ўзимизга яқинроқ манбалардан чиққан бир тушунчага тўхталиб ўтай.

Муктадир турк алломаларидан бири Зиё Кўкалп ўз асарларидан бирида миллат ва унинг маъруф доираси хусусида фикр юритиб қуйидагиларни айтади:

миллат жўгрофий ҳудудлар билан белгиланмайди (чунончи, ер юзининг турли ерларида бир миллатга мансуб одамлар яшайверадилар);

миллат ирк эмас ва қавм ҳам эмас; миллат бир империя ҳудудида ягона умумий сиёсат билан яшайдиган одамлар тўдаси ҳам эмас;

миллат хошишга кўра мансуб бўлинадиган ёки хошишга кўра ундан чиқиладиган жамоа ҳам эмас.

«Унда миллат нима? — деб ўзига ўзи савол беради олим ва шундай марокли жавоб айтади: — Миллат бу — тарбияси ва тили бир — умумий бўлган одамлардан иборат маданий-маънавий категория. Киши ён-атрофидаги истаганча одамлар билан эмас, балки ўзи билан бир она тил ва бир хил тарбияга эга одамлар билан яшашни истайди. Зеро, инсон шахси унинг танига эмас, руҳига тааллуқлидир. Бизнинг моддий, жисмоний хусусиятларимиз иркимиз билан боғлиқ бўлса, бизнинг руҳий-маънавий сифатларимиз биз тарбияланган жамиятда шаклланади». Кўкалп тил, дин, ҳуқуқ, ахлоқ ва ижод миллий характерга эга деб билади. Булар жам бўлиб, ўзаро чатишиб, қўшилиб маданиятни ташкил этади. Миллат — маданий-руҳий субстанция. У умумий маънавий маданиятнинг эгаси ва бинокоридир. («Миллий егитим ва култур», 1985, 35-сон; А. Мустафоев.

«Национальные отно-шения в СССР в трудах турецких авторов». Боку, «Элм», 1990) Ростдан ҳам, Худога осон эди ҳамма одамларни бир хил қилиб яратса. Лекин табиатда Худо қушлар, баликлари қандай ранг-баранг қилиб яратган бўлса, одамларни ҳам шундай ранг-баранг қилди. Уларга турли мўъжиз тил ва турфа одатлар ато этди. Лекин одам болаларининг жисмоний қурилишида, — одамни бино деб олсак, — одамнинг биносида хилма-хилликка йўл қўймади. Бу томондан ҳаммани бир-бирига тенг қилди. Ўкситадиган, ерга урадиган ҳеч нарсага йўл қўймади. Одамлар жисмонан эмас, руҳан фарқландилар. Тарбиялар турлича бўлди.

Лекин миллатларнинг шаклланиши ва юзага чиқиши жуда-жуда узок ва хатто кўз илгамас жараёнларда кечади. Бу жараёнлар ҳеч қачон тўхтамайди. Мана, Америкада уч юз йилдан бери миллий жараёнлар давом этади. Озодлик ва демократия гоёлари тарбиясида у ерда янги бир миллат — америкалик дунёга келди. Энди у ерда миллат суриштирмайдилар. Лекин ўзларининг америка-лик эканликлари билан ўта фахрланадилар ва Америка учун жонларини фидо этишга, қўлларидан келган барча маърифатли ишларни жонбозлик билан адо этишга тайёр турадилар. Улар шiorлар ташламайдилар. Балки ишлайдилар. Энг улуг шiorлар эса дилларида тарбия топ-ган, озодлик ва демократия билан боғлиқ барча гоёлар уларнинг табиатига айланган. Бу ходиса ҳам Зиё Кўкалп ўз таърифида қанчалар ҳақ эканлигига яна бир салмоқли далил.

Кўкалпнинг фикри билан танишмасдан илгари миллатнинг асос белгиси унинг

маърифатида ва тилида деб ўйлардим. Илохий Куръонда бир неча маротаба айтилган «Иброхим миллати» деган тушунча бор. Бунда мил-лат деганда тўғри йўл топган одамлар тушуниланган: Худонинг ягона яратувчилигини тан олиб факат унгагина иймон келтирадиган, бошқа нарсаларга — уларнинг кан-дай махобатга эгалигидан катъи назар, сизинмайдиган одамлар. Бунда ҳам, эътибор беринг, миллат тушунчаси эътикодга эга бўлиш, яъни маърифатли бўлишга қараб белгиланган. Эхтимол, миллатнинг замирида маърифат тушунчаси ётар, ахир тил ҳам асос-эътибори билан маърифат-ку: дунёни билиш-ку, тушуниш-ку, муомала-муносабат-ку! Муомала-муносабат ҳам тўлалигича маърифатга мансуб. Албатта, кейинчалик, айникса, ижтимоий, маданий, илмий, иктисодий тараққиёт инсоният ҳаётида жуда юксак чўккиларга қўтарилган ўн тўккизинчи асрдан бошлаб «миллат» тушунчаси кенгайди, бойиди, ифода диапазони равшанлашди.

Халкнинг меросий маърифати ва меросий маданияти замон-замонлар оша бошқа халкларнинг маданиятлари ва удумлари билан бойиб, оқибат узлуксиз тараққий қилиб боровчи миллийлик вужудга келади.

Миллат — халкнинг маданий-маърифий ўзига хослигидир. Миллийлик миллатнинг ўзига хослигидир. Мил-лат ҳам, миллийлик ҳам ўз доирасида ўзгариб, янгидан янги сифат белгилари топиб боради.

Қадимги туркийлар шаҳарларда ва қишлоқларда яшовчиларни «улуш» дер эканлар. Балки «улус» сўзи «улуш»дандир. «Миллат» сўзи бизга араб тили орқали, «Куръон» маданияти орқали кирган. Агар улуш тушунчасини қўчманчиликка нисбатан олган ташланган тараққиёт белгиси деб ҳисобласак, унда «улус» сўзи «миллат» тушунчасига тўғри келади.

Хуллас, тил, тарбия ва маърифат билан миллат майдонга чиқади. Миллат халққа ёхуд авомга хос тарқоқликнинг тугаганлигидир. Давлатчиликнинг мустаҳкам ва тебранмас тарзда шаклланганлигидир.

Халкнинг барча ўз ишларини ўзи бир ёқадан чиқариб қилишга қодирлик касб этиши — унинг миллат бўлганлиги белгиси ва қўрсаткичидир.

Империялар қўпинча миллатлар ва уларнинг ўзига хосликларини емириб ташлашга ёхуд ҳаспўшлашга, уни жуда юзаки ва ҳеч нарсага арзимас бир ходисага айлантириб қўрсатишга мойил бўлганлар. Империялар агар улар бир миллатнинг гегемонлиги байроғи остида тузилмаган бўлсалар, доим миллат ва миллий ходисаларни махв этганлар. Миллий гегемонлик учун тузилган қурок империялар ҳам бошқа миллатларни қамситиш, уларни қириб ташлаш, қелажайдан маҳрум қилиш йўлини тутганлар ва шунинг учун ҳам улар узок давом этмай, парчаланиб кетишга маҳкум бўлганлар.

Империялар миллий онгнинг уйғонишидан ўт-сув балосидан қўрққан каби қўрққанлар. Барча озодлик қурашларида миллий онгнинг тутган ўрни алоҳидадир. Мил-лий онгнинг уйғониши — ватанпарварликнинг уйғони-ши, озодлик иштиёқининг уйғониши, ўз ҳақ-ҳуқуқларини танишнинг бошланиши демак эди. Хар қандай импе-рия мана шу қудратли қучларнинг зарбаларидан ҳалокатга учраганлигини тарих қўп маротаба исботлаган.

Ўн тўккизинчи аср оёқлаганда ва йигирманчи аср аввалларида Туронзаминда, бир томондан, мустамлақачилик тамойиллари таъсирида, иккинчи томондан, дунёдан хабардорлик жараёнларининг бошланиши шарофати билан маърифатчилик ҳаракати қучайди. Маърифатчилик ҳаракати ўз-ўзидан миллий ҳаракатларни юзага чиқарди. Маърифатпарварлик - миллатпарварлик билан тутшиб кетди. Уларни бир-биридан

ажратиб бўлмасди. Миллатпарварлик — тарбия билан миллатни тараккиётнинг илгор погоналарига кўтариш, халкни тараккиёт йўлига олиб чиқиш деган маънони англатади. Аср бошида ва ундан кейин Туронда майдонга чиққан зиёлилар миллатпарварликни шундай тушунар ва уни маърифатпарварликнинг ўзак томири деб тасаввур қилардилар. Бир замон француз олими Э. Каррер Д'Анкоснинг 1990-йилда Парижда «Миллатларнинг зафари...» деган китоби хақида ўқиган эдим. У империяларнинг кулашини илмий исботлаб берган экан. Анкос қайта қуриш даврида бизнинг Осиёда бораётган жараёнларни таҳлил қилиб, шу асосда «Ўрта Осиёда миллий туйгуларнинг биллурлашув ходисаси кўзга ташланмоқда», деб ёзган эди.

Бу ниҳоятда топиб айтилган ва ходисани нақ тўла камраб олган гап. Лекин «биллурлашиш» бизда эртарок, XX аср бошларида куртаклаган ва гоётда тезлашган эди. Империяча тўхтовсиз, узлуксиз ўтказилган катлиомлардан сўнг биллурлашиш тўхтади. Биллур конга ботирилди. Кон котди ва биллур кўринмай кетди. Хамма биллур махв бўлди, тугади, деб ўйлади. Биллурлашиш ичкарида, аммо гоётда секин давом этди. Қайта қуриш даврида у қудратли тарзда намоён бўлди.

Аср бошида эса миллатпарварлик миллий тараккиёт жараёнини бошлаб берди ва уни ўз ортидан эргаштириб борди. Империячилар бу ходисани кейинчалик «миллатчилик» деб атадилар. Агар империячилар тушунчасидан келиб чиқадиган бўлсак, ҳар қандай миллатпарварлик бу — миллатчилик. Миллатчилик эса уларнинг тушунтиришлари бўйича, бу — ўз миллатини юқорига кўта-риш, бошқа миллатларни камситиш, уларнинг ҳақларини горат қилиш, зўравонлик, бакироклик, кибр-хаво, ўзини жаҳондан ажратиб ташлаш, махдудлик ва хоказо ва хоказолар. Касоскорлик, жангарилик... — миллатчиликда шундай хунук ва ўта ярамас иллатлар ҳам мавжуд. Лекин бу иллатларни айрим тоифаларда қим тарбиялайди? Фақат ва фақат империя. Империягина миллатчилик шундай сифатларга ва хусусиятларга эга бўлишидан манфаатдор. Фақат империягина бундай сифатлар ва хусусиятларни ҳар қандай қилиб бўлса ҳам урчилади, дам солади, «тарбиялайди», вояга етказди. Сўнг қиргинни шу бахонада бошлайди. Шу бахонада барча илгорларнинг бўйинини узади. Миллатчилик хақида жар солади. Уни ижтимоий ходиса қилиб кўрсатади ва унинг бахонасида умуман миллатга қарши қураш олиб боради.

Шунинг учун биз миллатчилик мустамлакачиликдан ўсиб чиққанлиги ва мустамлакачиликнинг тарбиясини кўрганлигини сира унутмаслигимиз керак.

Мустамлакачилик йўқолганда, таг-томири билан барҳам топганда, бундай жангари, касоскор миллатчилик ҳам ўз-ўзидан барҳам ейди, тарих саҳифасидан тушиб кетади, миллат ҳаётидан ўчади. Чунки унга энди мутлақо эҳтиёж қолмайди.

Бизда миллатни англаш миллий туйгуларнинг қучли танкидидан бошланди. Миллат танкиди билан майдонга чиққан зиёлиларимизнинг ҳаммаси дунё мамлакатларини кўриб келдилар. Жаҳонда бораётган шиддатли ўзгаришлардан хабардор бўлдилар. Ўз ҳоллари ва ахволларига назар солдилар. Шунда уларнинг кўзларига аламли, ачинарли, хақиқати аччиқ бир мамлакат намоён бўлди.

Улар миллатнинг ўзагига қарадилар. Ўзак соғлом эканлигини кўрдилар. Соғлом ўзакни қудратли ва яшовчан қилиш учун фақат ва фақат тарбия — миллий туйгулар ва миллий онгнинг мақсадга қучли йўналтирилган тарбияси зарурлигини ангадилар.

Тарбияни улар миллий урф-одатларнинг шиддатли танкидидан бошладилар. Албатта, миллат урф-одатларсиз яшолмайди. Урф-одатлардан ҳалос бўлолмайди. Урф-одатлар унинг ҳаётига маъно ва мазмун қиритади, урф-одатларини тўлиқ адо этиб, ўзини инсон

деб, инсонлик, миллатдошлик бурчини бажарган сингари сезади. Бу унга коникиш ва фарогат бахш этади. Лекин факат урф-одатларни адо этишнинг ўзи билангина чекланиш, чунончи, хаётни — тўйдан тўйгача, азадан — азагача, хайитдан — хайитгача деб билиш ва шу чегарадан чикмаслик, шуни инсон турмушининг бош мезони каби тушуниш албатта миллатни хаддан ташкари чеклаб кўяди. Унинг хаётий, миллий манфаатларининг ўта торайиб қолишига олиб келади.

Манфаатларнинг чекланиши ўз навбатида хафсаласизликни келтириб чикаради. Миллат микёсида олганда, хафсаласизлик жуда огир иллатга айланиб кетиши мумкин. Ёш Чўлпон ўзининг илк бадиаларидан бири ва хатто «Доктор Мухаммадёр»да хафсаласизликни «хушёкмаслик» деб атаган эди. Унинг ёш қахрамони «Мунча хушёкмасизлар, биродарлар!» — деб хайкирган эди.

Хафсаласизлик — гайратсизлик билан айтарли бир нарса. Лекин фарқи бор. Гайратсизлик — меҳнатга, ҳаракатга, эл-юрт равнаки ва ободончилигига иштиёқларнинг сўниши бўлса, хафсаласизлик ҳам ана шу гайратсизликни ҳам рухий сўниклик, тушкунлик, келажакдан умид қилмаслик, келажак учун курашмасликни ўз ичига олади. Турли жуда мураккаб ва чигал сабаблар билан Туронзаминда кейинги уч аср мобайнида шундай хафсала-сизлик ҳукм сурди. Урф-одатларни адо этишнинг ўзи билангина қифояланиш оқибатида хафсаласизлик тобора урф бўлди. Ўн тўққизинчи асрда у миллий микёсдаги ходисага — миллий хафсаласизликка айланди. Чекка мамлакатга тобе бўлиб қолиш бу хафсаласизликни янада кучайтирди.

Илк ўзбек газеталари, журналлари, жамиятлари, илк босма китобчалари, кўшиқлари шу миллий хафсаласиз-ликни каттик танқидга олди.

1906 йилдан эътиборан дунёга кела бошлаган «Тараккий», «Хуршид» сингари миллий газеталар, илк миллий гоёлар кўгарилган шеърлар, кўшиқлар олти-етти йил ўтмай «Садои Туркистон», «Садои Фаргона», «Оина» каби нашрларнинг миллат майдонига чиқишига туртки берди. Авлоний, Тавалло, Хамза каби шоирларнинг миллиятчилик руҳидаги илк китобчалари дунёга келди. Бу жихатдан айниқса, «Садои Туркистон» газетаси соясида чиккан «Сабзозор» миллий шеърлар тўплами Турон мил-лий адабиётининг кейинги ривожини учун катта аҳамият касб этди. «Сабзозор» оҳанглари ва гоёларидан руҳланади кейинги барча миллий шеърлар ва ашулалар тўплamlари, барча оқ гуллар ва барча сарик гуллар...

«Сабзозор» ва ундан бир неча йил кейинроқ чиккан Таваллонинг «Равнакул ислом» шеърлар китоби янги ўзбек миллий адабиётининг майдони очилганидан ва бу адабиёт ўзига маърифий жанговарликни шиор қилиб олганидан дарак берди. Афсуслар бўлсинки, янги XX аср миллий адабиётимизни бошлаб берган бу китоблар узок замонлар ёддан чиқариб юборилди. Улар ўрганилмади. Уларнинг кейинги миллий адабиётнинг ҳаракатидаги ўрни ва аҳамияти аниқланмади. Кўрқитилган одамларда урф бўлиб кетган сиёсий хафсаласизлик бунга йўл бермади.

Холбуки, булар янги миллат хаётини, ундаги ўзгаришларни қутлаган ва миллий хафсаласизликнинг барча турларига қарши танқид ўтини очган илк нашрлар эди. Хозир «Сабзозор» 1914 йилда нашр қилинганига қарамай йўқ бўлиб кетиш даражасига келган. Мен уни қидириб, Шарқшунослик илмий текшириш институтининг қутубхонасидан топдим. Қутубхона илмий ходимларининг илтифотлари боис ўқишга муяссар бўлдим. Китобча бор-йўғи ўттиз бетгина, у ҳам узук-юлук саҳифалардан тўпланиб, тўлдирилган, авайлаб ёпиштирилиб, бир бутун ҳолга келтирилган. Чамаси, бу хайрли ишни, бошқа кўп улуг хизматлар қатори домла Носируф адо этган. Титул варағида у кишининг қўллари

билан сана ва мундарижа дарж этилган. 17.XII — 62 йил санаси — таъмир санаси бўлса керак, кўрсатилган. Китоб сарлавхасининг тагига «Садои Туркистон муштарийларига ҳадя» деб кайд этилган. Китобча кичкинагина шу сўзлар билан очилади: «Садои Туркистон» жаридасина шеър ёзуб тургон ёш шоирларимизнинг дарун дилларидан чиқаруб миллати исломиянинг ахволи хозирасин гўзал суратда тасвир этгон «миллий шеърлари»ни миллат хотирасида абадан колдирмак орзусинда аксарларини мусоадаи миллатпарвоналари ила бу рисола тартиб ўлинди». Шу сўзларнинг пастида имзо: «Жомеъи ва ношири Мунаввар Кори. Биринчи табъ. 1914 йил мелодий». Кўл билан ёзилган мундарижада Васлий, Сўфизода, Хамза, Абдулла Авлоний, Хислат, Тавалло, Ажзий, Мирмулла Шермухаммад, Хаёлий, Афандихон, Лайли хоним сингариларнинг жаридага табриклари ва миллий мавзудаги шеърлари жамланган. Авлоний ва Тавалло бир канча шеърлари билан катнашганлар. «Сабзозор» бошдан-охир миллатга мурожаатдан иборатдир. У миллатни илмга тарғиб қилади ва эски, оёқларда кишан бўлиб ётган урф-одатлардан халос бўлишга даъват этади.

Аё, эй сохиби урфон!
Ватан богида фарёд эт
Отиб тошларун эски одатларни барбод эт —

дейди Авлоний илм касб этмакликда фарёд ва барбодга кучли ургу бернб. Унга Сўфизода ўз гўзал шеъри билан жўр бўлади:

Дод ўшал олим рухонийдан
Кўшди шариятга ўзи ёнидан
Хурми эди? Дини азиз жонидан
Миллат учун кечмади ўз конидан
Кумрилар-у булбул-у бедоналар
Яхши ўкур, сиз ҳам ўкунг, оналар...

Эътибор килинг, шоирларнинг мурожаатлари олимлар, рухонийлар, сохиб урфонларга қаратилган. Чунки улар миллатни шакллантиришда, унинг тарбияси ва де-мак, равнақида асос мавкега эгадирлар. Ва улар ўзларининг асосий бурчлари ҳамда ишларини йиғиштириб қўйганликлари учун янги замон шоирларининг аламли ўқларига нишонга айланадилар, Ўша пайтда — аср бошида миллатнинг энг яхши фарзандлари миллатнинг йўлидан хабарсизлик деворлари ва огир тўскинларини олиб ташлаш пайига тушдилар. Хабарсизлик ҳам мил-лий хафсаласизликнинг урф бўлишида жиддий сабаблардан бири бўлган ва бўлиб қолмоқда эди. Хабарсизликларни енгиб ўтишнинг

биринчи чораси миллий газеталар чикариш деган хулосага келдилар. Иван Гейернинг «Тараккий» деб номланган либерал газетаси ва сал кейин унинг заминиди чика бошлаган Исмоил Обидийнинг «Тараккий» си миллий хаётда хабарсизликни енгиш йўлида илк кадамлар бўлди. Шоирлар газетага «миллат учун хакнинг эхсони» деб карайдилар. «Тараккий» шоирларни миллат йўлида ишлашга уюштирди. Улар миллат такдири устида жиддий бош котира бошладилар. Тавалло «Сабзозор» даги шеърларидан бирида хабарсизликни каро ер остига тириклай кириш билан баравар кўяди: «Ким хабарсиз бўлса ўздан нафс танпарвар бўлиб, бу каро ер остига колгон балога жонидур»... Бошка бир шеърда эса у кўкларга ёлворади, миллат заифлиги ва касалликларининг сабабини фалакнинг тескари ишларидан кўради:

Фалак, бизга хабар бер,
не учун эътибор этдинг
Жахонда жумла миллат ичра
бизни шармисор этдинг...

Хору зорлик, тубанлик, колоклик сабабларини ахтарганда, албатта ўша пайтлар кўп шоирларнинг акллари шошган эди. Маърифатпарварларни иложсизлик кийнарди. Бошлари умуммиллий ожизлик деворларига бориб урилар ва шунда Тавалло каби: «Кўр ўлди кўз, ахадо! Рахм этиб кўзимни оч», деб кўкдан илтижо этардилар. Улар нажот излаб, нажотни илм-маърифатда кўрдилар. Аклар ва онглари тарбия килсак, коронгуликдан, кўр ва карликдан халос бўламиз деб каттик умид килдилар. Нажотни бошка бир томондан миллий хаёт тарзини кучли танкид остига олишда хам кўрдилар. Ўнлаб шоирлар, маърифатпарварлар, муаллимлар, уламолар хабарсизлик ва хафсаласизликка карши отландилар.

Миллат онги ва туйгуларининг биллурланиши жараёнга кирди.

Миллий онг тарбияси бошланди. Миллий онгнинг биллурланишида газета, мактаб, турли жамиятлар биринчи даражали ахамият касб этдилар. Миллий танкид биллурланишни янада кучайтирди.

Шоирлар маърифатни канча куйласалар, жахолатдан шунчалик куйдилар. Зотан, жахолат хам хафсаласизликнинг узвий бир бўлаги эди. Мунаввар Кори 906- йилда «Бизни жахолат жахли мураккаб» деб чиқди. Жахолатнинг бош томирини кидириб, ўша пайтгача бўлган мактаб тарбиясига назар ташлади.

Мунаввар Кори ўша пайтдаги миллий мактаблар ёш болаларга фойдасиз илмларни ўкитиб, кимматли вақтларини зоеъ килмокда деб кайгурди. Мактабларда жами «Лавозимоти динияни билдурмак мумкин ўлгон холда, — деб ёзади Мунаввар Кори ўша маколада, — тўрт-беш йилгача хижжа усули бирла дунё ва охиратга фойдаси бўлмагон Фузулий, Навоий, Хожа Хофиз ва Бедиллар каби мушкул манзума китобларга умр азизини барбод этарлар...» Мунаввар Кори мактабларда ўқишларни хаёт учун нафи тегадиган, болаларни яшашга маънан ва рухан тайёрлайдиган, уларни турмушга қобил киладиган савияга кўтариш тарафдори бўлиб чиқади. Диний ва дунёвий илмларни теран ўргатиш ўрнига домлалар мактабда таги пуч нарсалар билан шугулланадилар: «фалонни

коши каро, кўзи каро, юзи ок, сўзи ширин деб, болаларни фасод ахлокига биринчи сабаб ўладургон ман-зума китоблар ўлмиш», деб захарханда килади Мунав-вар Кори. Албатта болаларнинг дидини ўстириш, уларга юсак шеъриятнинг нафосатини англатиш, мухаббат уйготиш ҳам ўз навбатида зарур. Лекин мактабда домлалар фа-кат шуларнинг ўзи билангина чекланиб колсалар, бошка кўпдан кўп, зарурдан зарур илмлар ўкитилмаса, болалар хаёт олдида албатта заиф бўлиб коладилар, ўз такдирлари ва мамлакат, миллат такдирини ечиш, харакатга келтириш, уни ривож йўлига олиб чикишдан ожиз коладилар. Лекин фожиали жойи шундаки, деб таъкидлайди Мунаввар Кори, муаллимларнинг ўзлари болаларга нималар зарур эканлигини билмайдилар. Мунаввар Кори мунозаранинг кескинлиги билан юкоридаги сўзларни айгади-ю, кейин фикрини яна бир- мунча юмшатади. Мен Фузулий, Навоий, Хофиз, Бе-дилларни тахкирламокчи эмасман. Уларни мутлако бефойда демайман. Лекин ёш болаларга улардан таълим бериш фойдасиз демокчиман, деб ёзади. Албатта бунда Мунаввар Коридай мактаб, таълим ва нашр ишларида тажрибакор, омилкор одам ўз аник таклифларини ҳам ўртага ташлайди. Мисол учун болаларга Фузулий ўрни-га илми кироат, Навоий ўрнига масойили эътикодия, Хожа Хофиз ўрнига масойили амалиёт, Бедил бадалига илми хисоб ўкитилса, дин ва дунёси учун канча фойдалар хосил килиб, мусулмон ўлур, деб айтади.

Мунаввар Кори илмсизлик ва гайратсизликдан бутун дунё олдида шарманда бўлиш эхтимоли борлигидан огохлантиради. Миллат фойдаси учун жонини курбон килишга арзийдиган арслондек йигитларнинг умри бекор ўтаверса, миллат ночор ахволга тушади, у бошкалар кўлида ўйинчокка айланади.

Миллий мактабларда ахволлар шундай бўлгач, уларда тахсил кўриб чиккан кишилар ижтимоий хастда кандай эдилар, хаётга фаол муносабат уларда шаклланганмиди? Миллий онг нималардан озикланарди?

«Тараккий» газетасининг эътиборли бош маколаларидан бирида шулар тўгрисида фикр юритилади. 905-йилнинг шов-шувлари, хурриятпарварлик нашидалари хали босилмаган эди. Эзилган халклар ўз озодликлари хакида кайгура бошладилар. Ана шундай шароитда «мусулмон- лар на холда эдилар?» — деб савол ташлайди газета.

Улар «кардошларига имдод килдиларму?».

Газета ўз саволларига коникарли жавоб тополмайди миллат ичидан. Бизнинг мусулмонларимиз хамма хуррият учун жон олиб, жон берганда тазйикот ва тахдидотлар остида уйларида чикмай ётдилар, жон сакладилар, деб ёзади «Тараккий». Зотан уларнинг калбларига «кўркоклик аралашмиш эди». Улар истибдодни емириш палласи келганда бир иш килолмадилар. Улар холига жумла олам хайратланди. Нима, мусулмонларнинг хуррият ва адолатга эхтиёжлари йўкмиди? — деб яна савол ташлайди «Тараккий». — Ёхуд асоратда колмок истаюрларму?»

Газета бунга жавоб ахтаради. Мусулмонларнинг хурриятга мухтожликлари майдондадур. Газета мулохаза юритиб, ниҳоят катта хулоса чикаради: мусулмонлар-нинг бошларига тушган балоларнинг сабаби истибдод, дейди. Газетанинг нажот излаган кўзлари яна илм-фанга, тахсилга, янги макомдаги мактаб-мадрасаларга туша-ди.

«Тараккий»нинг 906-йилда жамият ўртасида ташлаган бу каби саволлари яна кўп йиллар майдонда турди. «Тараккий» тўхтаб колганда, йиллар ўтиб саволлар бу-тун шиддати билан Махмудхўжа Бехбудийнинг «Самар-канд» газетасига, «Оина» журнаliga кўчди. Бехбудий-нинг миллат хаётига доир йирик фикрларни ўртага ташлаган «Эхтиёжи

миллат» деган ажойиб маколеси Мунаввар Корининг 906-йилдаги «Бизни жаҳолат жаҳли мураккаб» маколасидан етти йил сўнг чиқди.

Хўш, икки макола орасидаги етти йилда Турон ва унинг халки хаётида нима ўзгаришлар бўлиб бериб берди? Етти йил ахир оз муддат эмас. Тўғри, бирмунча иқтисодий кўтарилишлар бўлди, газета-журналларнинг сони кўпайди. Уларга кизиқишлар ортди. Миллат хақида фикрлаш даражаси ўзгарди, микёси кенгайди. Миллат хақида кай- гуриш 913—917-йилларда баланд чўккиларга кўтарилди. 905-йилда англандидаги ходисалар энди теранрок англанди. Мустақиллик шабадалари эсиб турар, бу вазиятни 905-йилдагидек яна бой бериб қўймаслик керак эди. Маърифатпарварлар буни жуда чуқур англандилар ва изтироб билан илм-маърифат учун курашардилар. Етти йил ичида маърифатпарварларимизнинг фикр доираси, мантики, бахс қобилияти жуда кучайганлигини шу икки макола мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Бир миллатнинг аҳоли бошка миллатлар аҳолига киёсланганда яхши билинади. Маърифатпарварларимиз ўз асарларида киёсий фикрлашга алоҳида эътибор берадилар. Киёсий фикрлаш уларнинг энг севган куралига айланади. Миллий онг тарбиясида маърифатпарварларнинг киёсий фикрлаш тарзлари катта ижобий натижалар бериб берди.

Солиштирилганда, маърифат юзасидан, орифлик ва хабардорлик, хаёт тарзининг даражаси юзасидан солиштирилди. Бу киёслашлар миллатнинг аҳолини кенгрок ва чуқуррок кўриш, мулоҳаза этиш, хулосалар чиқаришга имкон бериб берди.

Солиштиришда миллатнинг фойдаси кўзланди.

«Бошка миллатларга қаралса, кўрилури-ки, — деб ёзади Бехбудий «Эҳтиёжи миллат» маколасининг бошиданок, — мунтазам мактаблари бор. Ва ул мактабда диний илм устинда дунёвий илм ва фанлар ҳам ўқилур. Чунки дунёга турмак учун дунёвий фан ва илм лозимдур. Замона илм ва фанидан бебаҳра миллат бошка миллатларга поймол бўлур...»

Бошка халқлар олдида поймол ва шарманда бўлмаслик йўллари ва чораларини ахтариш Мунаввар Кори, Бехбудий, Авлоний, Тавалло сингари адибларнинг фикр ва ҳаракатлари марказида турди. Уларда миллат учун орият туйғуси жуда кучли намоён бўлганлигини ҳар бир сўзларида кузатишимиз мумкин.

Мунаввар Кори каби Бехбудий ҳам миллат учун нажот кидиради. Унинг кўзи обод ва фаровон Европага тушади. Европанинг тараккиёт омиллари устида мунтазам фикр юритади. Европа илм, техника ва қонунларга каттик риоя орқали шунчалар катта тараккиёт йўлига чиққанлигини кайд этади:

«50 сана муқаддамги замонда биз, туркистонликлар, яққа ва танҳо яшаб, бошкалар ила муомала ва муносабатимиз йўқ эди. Энди замон ўзгариб, бошка миллатлар илан маҳлуғ бўлдик. Шариат ва ўз урфимиз устига қонун ва Оврупо одатига итоат қилмоқга мажбурмиз».

Миллатпарварлар ҳеч қачон ажралиб, ўз қобилигига ўралиб яшаш фикрини тарғиб қилган ва ҳатто буни ҳаёлларига ҳам қелтирган эмаслар. Аммо кейинги даврларнинг тарихчилари уларни «ажратиб олиш», «ўз қобилигига ўралиб яшаш»ни қўзлаганлик ва зўр бериб тарғиб этганликда айбандилар ва шу асосда уларни «миллатчи» деб атадилар, шу тамгани ўйлаб топдилар ва шу тамгани уларга узок муддат ёпиштириб қелдилар. Энди маълум бўлдики, уларга қўйилган барча айблар мустамлақачилик сиёсатидан қелиб чиқар ва мустамлақачиликни сақлашни қўзда тутарди.

Бехбудий Европа томон қадам ташлаш тарафдори. Ўз урф-одатларига бурқаниб яшашга

тамомила карши:

«Замони собикда факат шариат билмак кифоя этарди. Энди конун ва закунни билмок хам лозимдир...»

Бизнингча, «конун» ва «закун» бир нарса. Лекин Бехбудий бу тушунчаларни фарклайди ва ёнма-ён ишлатади. Бу ўзбекча уй билан европача «дом»ни фарклайдиган бўлганимиз каби шариат конунлари билан европача дунёвий конунларни фарклаб, «закун» дейди. Маърифатчилар миллатни мана шундай хам янги, хам анъанавий конунлар рухида тарбиялашга алохида эътибор бе-риб карайдилар. Одамнинг кандайлиги унинг конунларга кандай муносабатда эканлигидан билинади. Конунлар миллатни интизомли ва якнафас килади.

Лекин конун доирасида яшайдиган миллат бўлмок учун аввал уларни яратиш, уларни ўзлаштириш, яъни конунлар билан маърифатли бўлиш эhtiёжи туради мил-лат олдида. Бехбудий конун асосида ижтимоий хаётда европача усул-идорага устиворлик беради. Замонавий дорилфунунларда ўкиган, «замон факихи» бўлиб етишган одамлар, — деб давом этади муфти хазратлари, — «Суд махкамаларида, давлат доираларинда кириб, хар бир хукукшунос ўз муваккили ва ўз миллати ва ўз ватани ва ўз давлатининг нафига сўйлашур, мудофаа килур...»

Бехбудий наздида ўзни англаш — ўз хукукларини англаш ва хукук тарбиясидан бошланади. Шунинг учун заршунос, кадршунос адиб келтирилган парчада «ўз» сўзига алохида ургу беради. Конунларга риояни ўзликни англаш, билиш билан боглайди. Маърифатчилар ўзликни англашни миллий тарбияда жуда юкори ўринга кўядилар. «Ўз миллати, ўз ватани, ўз давлати» — мана шулар шахсни шахс килади, шахсни мана шулар мил-латнинг бир ориф парчасига айлантиради. Ва мана шу-лар миллатга — миллат унвонини беради.

Хукукларни билиш, улар асосида яшаш, ўзликни тўла ва теран тушуниб етиш — миллат туйгулари ва онгининг шаклланишида биллурланишнинг кўринишларидир. Олмос биллурлана-биллурлана ёмби тусга киради ва унинг хар бир зарра биллури ёмбининг барча хусусиятларини акс эттиради. Биллурланиш кучайган сайин ёмбининг киррадорлиги хам ранг-баранг шакл олади, у ўз зарралигида хам, ёмбилигида хам бутун — яхлит ходисага, миллатга нисбатан айтилганда эса, тарихий ходисага айланади. Бехбудийнинг хаёли ўша пайтдаги Давлат Думасига тортилган. У «замон факихлари» Давлат Думасида ўтириб миллат ва миллий давлат манфаатларини химоя килишларини истайди. Шунда миллат ишларини дунё танийди, хабардор бўлади.

Лекин афсуски, деб кайд этади адиб, «шундай одам бизда йўк». Миллат илм, фан, конун, тил билмаса, хаётга юксак манфаатли тус берадиган турли мутахассислар бўлмаса, хар кадамда огир фириб ейиши мумкинлигидан адиб огохлантиради ва бу тўгрида изтиробга тўлиб сўз юритади. «Ахир, мухандис, инженер, техник бўлиш хаммоликдан яхши-ку!» — деб дард чекади Бех-будий.

Маърифатчилар Туроннинг жуда бой мамлакат эканлигини яхши тасаввур килардилар. Лекин бу Худо берган бойликлар нега миллат учун харакатсиз ётади? Нега унинг меваси, дон-дуни, зироати, тупроги, маданларидан бошкалар фойдаланиб, бойиб, миллатнинг ўзи эса улардан ўз корига манфаат кўролмади?

Укувсизликдан хеч бир иш килолмаймиз, деб нола чекади адиб. У илк бора Европа бозорларига чикиш масаласини кўяди. Лекин бунинг бир мухим шarti бор. Европа билан савдо килиш учун, дейди адиб, аввал жуда бўлмаганда, ўн йил гимназияда ўкиш керак.

Адиб муайян йўлларни ҳам таклиф этади: «бизда шохи, адрас, бекасам, олача... бофликлар бор, — деб ёзади муфти хазратлари, — агарда бир нафар техник ва мухандисимиз бўлса, бу дастгоҳларни ислох этар, ахоли обод бўлур, ва илло, якин вақтда (хоса дока) бофиларимиздек зое бўлуб кетар. Чунки Оврупо янги асбоб ила мундин яхши килиб чиқарур»... Бу сўзларни ўқиб, Фитратнинг «Сайёх хинди»си эсимга тушади. Ёдингиздами, сайёхнинг Каршида мохир алоча тўқувчи хунарманд билан касбнинг ривожига хақида тузган бахслари... Бу адиблар миллатни миллат қилиш жабхасида сафланиб, яқдил турганликларидан ва маълум бир мавзуларни қайта-қайта ўртага қўйишдан чекинмаганликларини кўрсатади.

Бехбудий, Фитрат, Мунаввар Кори, Авлоний ўз миллат тарбиясига қаратилган тахлилларини янада ишонарли қилиш учун ўтмишга мурожаат қиладилар. Ўтмишдан фахрли, соғлом илдишларни топадилар. Шу билан бирга миллатнинг замонга мослашолмай қийналаётгани сабаблари устида тўхталадилар.

«30 сана муқаддам, — деб ёзади Бехбудий, — Самарқандни Ўми махалласида (300) алочабоф ишчи бор эди. Алон, ўттиз нафар йўк. 10 сана сўнгра тамом махв бўлур. Хулоса, мактабимиз, дўконимиз, корхонамиз, мадрасамиз ва хар нимарсамизни замонча ислохи лозимдур. Илло, хар нимарсамиз кўлдан кетар, бизда муздурликдан бошқа иш қолмас. Ер ва ускана, дўкон ва саройни ишлатмоқга ҳам илм замоний ва замона шумлигини билмоқ лозим. Ва илло, биздан дунё илмини яхши билатурганларга мулк ва асбобимиз ўтар ва ўтуб турубдур»...

Канчалар замонавий ва канчалар илгор, соғлом, салмоқли фикрлайди устод Бехбудий! Ва канчалар узокни кўрган эканлар бу маърифатчиларимиз!

Нажот излаган Бехбудийнинг кўзи мамлакат бойларига тушади. Бошқа миллатларнинг бойлари фақирлар ва етимлар учун мактаблар, дорилфунунлар солиб берадилар, замонавий касалхоналар очадилар, жамияти хайриялар тузадилар, стипендиялар тайинлайдилар ва миллат бундай ишлар билан фахрланади, жуда катта манфаат кўради.

Бехбудий қайгуриб ёзади:

«Бизникилар жуфта оти ила, аробаси ила, тўйи ила ва ... си илами фахр этар?» Бехбудий миллат олдига замона одамлари бўлиш, за-мена одамлари каторига кириш вазифасини қўяди. Бунинг учун миллат қиска муддатларда ўз орасидан кўплаб ақл эгалари, муаллимлар, инженерлар, врачлар, техник ходимлар, хуқуқшунослар, замона тожирларини етиштириб чиқариши керак. «Шулар боис бўлиб, давлат ишига кирармиз», шулар боис бўлиб, «халойикни барбод эта турган тўйлардан халос бўлармиз», деб умид қилади Бехбудий.

Миллат тараккийси хақида қайгуриш — миллат тарбияси, миллий онг ва туйгулар, равиш-рафторлар, дид- фаросатлар тарбияси хақида қайгуриш ҳамда саъй-харакатлар билан чамбарчас боғланиб кетди. «Самарқанд» газетаси 1913 йил 30 июлда чиққан сониди масалани худди шу тарзда қўйди. У «Миллатлар қандай тараккий этарлар?» — деган саволни жамоатга ташлади. Ва шундай хулоса чиқарди: «Миллат ахлоқ, фазл ва хунар ила боқий қолур... Бугун ислох миллатга қўшиш қилинмаса рабъ аср сўнгра диёнат барбод бўлур ва анинг жавоби масъулияти бу қунгиларга қолур»...

Шундай қилиб, миллатни шу уч қоя: ахлоқ, фазл ва хунар воситасида шакллантириш, қиёфали қилиш, жаҳонга олиб чиқиш масъулияти қўйилди. Миллатнинг ўзи ҳам шу уч нарсанинг бирлигидан бунёд бўлиши белгилаб олинди.

Шу уч олмоснинг биллурланиши, биллурланган, емирилмас қирралари билан томирни

пажмурда киладиган хафсаласизлик, масъулиятсизлик, журъатсизлик ва уларни келтириб чиқарадиган нарсалар, чунончи, ўтмиш тарих ва меросга лоқайд қараш, ўз тарихий анъаналарини ҳурмат қилмаслик, маънавий-ахлоқий ишончсизлик, миллат шарафига учун қураш туйғусининг қучсизланиши — миллий жасоратнинг поймол бўлиши қабилага жиддий, мунтазам қарши турди.

Бехбудий ўз мақолаларидан бирида: «Мозий истиқболнинг тарозусидур. Хар қим ўлчасун-да, билсун!» — деб ёзган эди. Мозий бизга ибрат кўзи билан боқади. Албатта, бугунги миллатнинг кечаги миллат эмас, тарак-қийёт ўз самараларини берган.

Бугун миллат ўз маърифатчилари орзу қилган ишларга қадам-бақадам яқинлашмоқда, эришмоқда, барча замонавий соҳаларда аста ўз микёсларига эга бўлмоқда. Бу жараён мустақиллик шарофати билан, узокни кўзлаган оқил, вазмин, ишончли сиёсат шарофати билан хийлагина тезлашди.

Энг яхши миллий тарбия — бу умуминсоний тарбия ҳамдир. Мустиқил Ўзбекистонда миллий тарбиянинг ана шундай йўли асос қилиб олинмоқда. Яна қайтараман: энг яхши миллий тарбия бу — умуминсоний тарбия ҳамдир. Бизда миллий тарбиянинг жуда мўътабар тажриба мақтаблари мавжуддир. Бу мақтабларда тинимсиз ўрганмоқ ва тинимсиз ўқимоқ лозим келади.

Миллат ҳақиқатан ҳам аввало — фазл, ҳунар ва ахлоқдир. Шу ишларга қодир бўлганлар доим ютуқдадир.

Жамиятимизда маънавий-ахлоқий асослар ва ижтимоий-инсоний қадриятлар қайта бунёд бўлаётган бир пайтда яқин ўтмишимизнинг гоётада ўзига хос маданият- маърифий тажрибаларига қенг назар ташлаш, уларни хар томонлама ўрганиш келажак наслларнинг хато қилмай яшашлари учун хизмат келади. Асримиз бошларида то Туркистон мухториятига бўлган бениҳоя эътиборли бир даврда мамлакатимизда Европа маданиятини ўрганиш, янги усулдаги мақтаблар очиш, газета, журналлар нашр этиш, театр ва санъат ишларини андақ бўлса-да йўлга қўйиш учун ҳаракатлар бўлди. Аср бошидаги маданият-ижтимоий ҳаракатда «Таржумон», «Тараккий» сингари газеталар билан бир қаторда машҳур ҳуқуқшунос ва жамоат арбоби Ўбайдулла Асадуллаҳўжаев нашр этган ва муҳаррирлик қилган «Садои Туркистон» газетаси ҳам фаол қатнашди, мамлакатни уйғотиш, гафлат ва жаҳолатдан ҳал ос қилишда бебаҳо рол ўйнади. Айтиш мумкинки, у ўзи қикиб турган 1914—1915 йиллар орасида маданият-маърифий уйғонишнинг бошида турди. Унинг биринчи сони «Таржумон»нинг ўттиз йиллиги муносабати билан 1914 йил 1 апрелда дунё юзини кўрди. Унинг қикиб улгурган олтишдан ортиқ сони миллий уйғониш ҳаракатининг мақсад ҳамда вазифаларини ўрганиш ва ибрат олишда бир ҳазииа дейишлик мумкин. «Садои Туркистон»нинг қикканига саксон йил тўлди. Бу мақола ўша миллатнинг мунавварлиги учун қурашган, миллат қаҳрамонлари бўлган боболарнинг хотираси учун ёзилди.

“Мангу латофат” китобидан. Иброҳим Гафуров